

OBSERVAȚII ASUPRA CONDIȚIILOR DE FORMARE ȘI ASUPRA PRIMELOR ATESTĂRI ALE PERIFRAZEI TRECUTULUI

George Bogdan ȚĂRA

Constituirea perifrazei *habeo* + participiu perfect pasiv, care stă la baza formării perfectului compus în limbile romanice, implică ideea de evoluție istorică și de trecere de la un stadiu de dezvoltare a unei limbi la un alt stadiu sau chiar la o altă limbă. Apariția perifrazei în limba latină trebuie privită din perspectiva unui proces mult mai complex, în care schimbările lexicale și morfo-sintactice provoacă o reformă profundă a întregului sistem al limbii. Cercetarea cauzelor de ordin lingvistic și, mai ales, extra-lingvistic care sînt la baza acestor evoluții, l-au determinat pe Josef Herman să-și pună o seamă de întrebări dacă „cette transformation d'une langue en plusieurs autres, transformation qui a eu indubitablement lieu, qui est même le postulat de base de tous les raisonnements en linguistique romane, quand s'est-elle produite, a-t-elle été relativement rapide ou bien étalée sur plusieurs siècles, était-ce un tournant subi ou une transition graduelle ?” (Herman 1998, p. 5).

Rămîne așadar întrebarea dacă fenomenele lingvistice care marchează trecerea dinspre latină spre limbile romanice s-au produs brusc sau ele erau anunțate de o serie de evoluții care începuseră în perioade anterioare ale dezvoltării latinei. Mulțimea¹ teoriilor și a metodelor de cercetare, dublată însă de absența surselor directe² ale tranziției de la latină la limbile romanice nu permite formularea unui răspuns unic și inatacabil pentru întrebarea de mai sus. Pentru a aduce elemente esențiale unei „anchete de cronologie lingvistică”, J. Herman selectează următoarele schimbări care au avut loc în sistemul limbii:

¹ Pentru exemple, vezi Herman 1998, p. 6-7.

² Atragem atenția asupra afirmației lui J. Herman (1998, p. 5) conform căreia lipsa mărturiilor scrise din faza de tranziție ține de „la nature des choses, puisque tout document linguistique reflète un état de langue, une synchronie, tandis que la transition que nous voulons entrevoir est mouvement, diachronie”.

1. În domeniul fonetic și al fonologiei
 - a. pierderea opozițiilor de durată în sistemul vocalic;
 - b. dispariția consoanelor finale;
 - c. slăbirea consoanelor intervocalice;
 - d. palatalizările consonantice.
2. În domeniul morfo-sintaxei
 - a. pierderea sistemului cazual în declinarea substantivelor;
 - b. modificări ale sistemului morfo-sintactic al verbului; constituirea unui nou inventar de forme pentru a indica viitorul (Herman 1998, p. 8).

Pe această listă, care nu își propune să fie exhaustivă și, prin urmare, nu cuprinde și procesele pur sintactice sau lexicale, regăsim modificările paradigmei verbale printre evoluțiile generale și panromanice. Încercînd o cronologie a acestora, autorul mărturisește dificultatea în care se află mai ales cu privire la apariția perifrizei *habeo* + p.p.p.: „La naissance des temps composés, du type *habeo factum* mériterait un nouvel examen très approfondi, tant il est vrai que les conditions et les mécanismes de ce processus sont peu clairs, malgré la richesse de la bibliographie du sujet. Ce qui est certain, c'est que la transition vers un temps effectivement temporel-aspectuel de l'ancien tour *habeo* + participe passé ne précède guère le Ve-VIe siècle, encore les exemples restent-ils épars, les premiers qui soient vraiment sûrs se trouvent chez Grégoire de Tours, et leur présence dans le texte ne signifie pas encore l'existence de paradigmes grammaticalisés.” (Herman 1998, p. 20). Prin urmare, J. Herman este convins că primele atestări sigure ale perifrizei nu pot fi anterioare fazei finale a antichității târzii, însă apariția lor sporadică, chiar accidentală, nu poate dovedi o evoluție unitară la nivelul întregii Romanii. De altfel, în cartea *Le latin vulgaire* (1967, p. 73), același autor observa în mod corect că „sistemul verbal se păstra remarcabil de bine în latina vulgară” chiar și în textele cele mai târzii, înțelegînd prin aceasta că verbul latin își păstrează pînă foarte târziu paradigma din perioada clasică. Apariția perifrizei care înlocuiește forma sintetică de perfect este considerată ca fiind una din „inovațiile” din limbile romanice față de latină. Avînd în vedere că aceste schimbări sînt nu numai lente, ci și extrem de rare în corpusul de texte târzii, considerăm, asemenea lui J. Herman, că, în lipsa unui număr mai mare de exemple, nu putem vorbi de inovații clare și concludente de dată latină. *Habeo* + participiu perfect pasiv nu este o creație din perioada târzie, ci o construcție atestată deja la Plaut. Ea nu este deci o inovație a latinei târzii și frecvența ei în perioada premergătoare apariției limbilor romanice nu contribuie decisiv și ireversibil la formarea unei noi paradigme verbale. Totuși, J. Herman amintește exemplul din Grégoire de Tours (*Vitae patrum*, II), unde consideră că *episcopum... inuitatum habes* nu poate fi

tradus decît prin „tu as invité l'évêque”³, pentru că „l'unité de l'expression ne fait aucun doute” (Herman 1967, p. 80).

În celebra sa *Introduction au latin vulgaire*, Veikko Väänänen tratează problema lui *habeo* + p.p.p. într-un mod sintetic și chiar minimal. Autorul afirmă punctul de vedere general acceptat care pune la baza apariției construcției cu sens temporal necesitatea unei schimbări datorate evoluției valorilor perfectului clasic: „La valeur de prétérit l'ayant emporté sur la valeur primitive du parfait, on a eu recours, pour indiquer l'aspect d'état acquis, à la périphrase formée de *habeo* + participe passé à l'accusatif.” (Väänänen 1981, p. 131). Cu toate acestea, ideea de evoluție este infirmată de exemplele folosite, pentru că, deși autorul recunoaște autonomia participiului și a verbului *habere* în construcții precum *cognitum habeo*, *perspectum habeo*, *deliberatum habeo*, *scriptum habeo*, care erau uzuale încă din latina preclasică, el adaugă observația că „les deux éléments ne feront qu'un” în exemple găsite deja la Plaut: „*Trin. 347 multa bona bene parta habemus*, *Stich. 362 res omnis relictas habeo* (Ernout, *Morphologie*, p. 340)” (Väänänen 1981, p. 131)⁴. Pentru cele trei exemple atestate în latina tîrzie (Aug., *Serm. 37, 17 metuo enim, ne ibi uos habeam fatigatos* „car je crains vous avoir fatigués”, Greg. Tur., *Vit. patr. 3, 1 episcopum inuitatum habes* „tu as invité l'évêque”, Oribas, *Syn. 7, 48 omnia probatum habemus*, unde remarcă absența acordului), autorul trimite la articolul *Habere mit dem Part. Perf. Pass.* de Ph. Thielmann, din 1885.

În volumul *Précis de latin vulgaire*, R. A. Haadsma și J. Nuchelmans (1963, p. 55) ezită să se pronunțe în legătură cu cronologia schimbărilor în sistemul verbal. Mai mult, autorii, pornind de la sursele de care dispun, consideră că, în domeniul verbului, diferențele între latina clasică și cea vulgară nu erau nici „numeroase”, nici „profunde”. Problema renunțării la formele sintetice în favoarea construcțiilor perifrastice rămîne nerezolvată, de vreme ce formele vechi sînt mai bine reprezentate în toate textele de latină tîrzie și vulgară. Referitor la crearea perfectului analitic pornind de la o construcție existentă și chiar frecventă în latina clasică, autorii explică fenomenul prin „glissement de sens, l'idée durative de possession s'affaiblissant au profit de celle d'action” (Haadsma și Nuchelmans 1963, p. 59). Fără a-i putea determina cu precizie limitele, autorii aleg ca borne

³ „I-ai invitat pe episcop”.

⁴ Cu toate acestea, traducerea exemplului din Pl., *Trin. 347* arată faptul că Alfred Ernout acordă lui *habere* sensul puternic, de „posesie”: „nous avons une belle fortune bien acquise” (Ernout 1961, p. 36). În al doilea exemplu, există, într-adevăr, o unitate sintactică a construcției *relictas habeo*, datorată incompatibilității semantice a celor doi termeni. Traducerea arată însă că sintagma își păstrează valoarea temporală exprimată de *habere* (prezentul indicativului): „Je laisse tout au contraire pour faire tes volontés” (Ernout 1972, p. 234).

ale acestui proces exemple de la Cicero: *in ea prouincia pecunias magnas collocatas habent*, și de la Grégoire de Tours, la care evoluția ar fi deja încheiată: *promissum enim habemus nihil sine eius consilium agere și episcopum inuitatum habes*. Chiar dacă unii lingviști și traducători sînt tentați să redea ultimele două construcții prin adevărate perfecte compuse din limbile romanice, gramaticalizarea formelor perifrastice nu poate fi încheiată atîta vreme cît, observă autorii, „cette construction s’emploie à tous les temps : *laudatum habeo, habebam, habebo, habere, etc.*” (Haadsma și Nuchelmans 1963, p. 59). În ce ne privește, a echivala exemplele citate la Grégoire de Tours cu perfectul compus actual este o tendință caracteristică oricărui locutor al limbilor romanice. Pentru acesta, perfectul compus nu reprezintă decît o formă gramaticală dată, care aparține paradigmei verbale, nu rezultatul unui lung proces de fixare și de desemantizare treptată, a cărui origine poate fi identificată în latină. Din acest motiv, între construcția latină și structura romanică se pot stabili puncte comune, dar mai ales diferențe care le separă în tentativa de a le atribui aceeași funcție și valoare. De altfel, evoluția, așa cum este înțeleasă de lingviști în interiorul sistemului latinei, este adesea contrazisă chiar de folosirea ulterioară a construcției: „Du moment que la langue disposait d’un parfait-présent (*laudatum habeo*), l’ancien parfait (*laudau*) tendait à ne s’employer qu’avec valeur aoristique, mais le passé simple roman se rencontre parfois là où on s’attendait au passé composé.” (Haadsma și Nuchelmans 1963, p. 60).

După cum am văzut mai sus, nu numai ideile cercetătorilor, ci și exemplele aduse ca argumente sînt reluate cu o constanță care ne face să ne gîndim la împrumutul reciproc al unei serii de exemple devenite „clasice”. Deja la începutul anilor 1900, regăsim la C. H. Grandgent, în *An Introduction to Vulgar Latin*, cea mai mare parte a ocurențelor la care se raportează cercetătorii începînd din 1960.

Privitor la *habeo* + p.p.p., C. H. Grandgent observă o evoluție a sensului încă în interiorul latinei clasice. Trebuie să precizăm că această dezvoltare nu este lineară, ci simultană, fapt care ne face să ne gîndim la o pluralitate de sensuri pe care le dobîndește în timp construcția, păstrîndu-le în funcție de context și de intențiile de comunicare ale locutorilor. Conform lui C. H. Grandgent, ea apare la Titus Livius 21, 11, 3, 6 cu valoarea de bază din latina clasică, exprimînd „a lasting condition”: *...Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat...* Construcția începe să se apropie de valoarea unui perfect încă de la Cato și Plaut: „the meaning of this locution began to shift to the perfect, or something akin to it : Cato the elder, *quid Athenis exquisitum habeam, Part. perf. 516* ; Plautus, *illa omnia missa habeo, omnis res relictas habeo, Part. perf. 535* ; [...]” și apare la Cicero „in a sense that closely approaches the perfect : *satis habeo*

deliberatum, Part. perf. 415 ; *scriptum habeo, Part. perf.* 422 ; *rationes cognitae habeo*, Densusianu 181 ; *pecunias magnas collocatas habent*, Draeger I, 294 [...]” (Grandgent 1907, p. 54). Sensul exclusiv temporal ar apărea în latina tîrzie, cînd „this compound often had simply a perfect meaning : *metuo enim ne ibi uos habeam fatigatos*, Regnier 28 ; *episcopum inuitatum habes* Bon. 690.” (Grandgent 1907, p. 54). În ce privește exemplele alese de lingvist, trebuie să exprimăm cîteva rezerve. În primul rînd, autorii nu sînt citați direct, ceea ce ne face să bănuim că C. H. Grandgent nu s-a dus el însuși la sursă. Această observație ne obligă să precizăm că numai contextul poate aduce lămuririle necesare înțelegerii intenției de comunicare a autorului antic. Iată un singur exemplu:

Aug., *Serm.* 37, 553

Attendite, rogo uos : iam in fine lectionis sumus. Metuo enim ne ibi uos habeam fatigatos, ubi maxime exigo intentos.

Contextul pune în opoziție adjectivele *fatigatos* și *intentos*, precum și verbele *habeam* și *exigo*. Construcția simetrică a textului dovedește cu claritate că nu este vorba despre un sens temporal de perfect pentru *habeam fatigatos*, pentru că *habere* este aici sinonimul lui *esse* și indică prezentul locutorului, asemenea lui *exigo* („Mă tem să nu fiți oboșiți acum cînd vă cer să fiți atenți”). Augustin nu putea să-și obosească (acțiune durativă) auditoriul în momentul în care îi cerea (acțiune momentană) întreaga atenție. Prin urmare, *fatigatos* marchează o stare.

O ultimă remarcă a lui C. H. Grandgent privitoare la perfectul analitic este perfect credibilă, însă nu reprezintă decît o deducție logică, nu un fapt verificabil: „In popular speech it supplanted more and more the original perfect form, which was increasingly confined to its aorist function : *Lat. Spr.* 489.” (Grandgent 1907, p. 55).

Într-o lucrare de sinteză relativ recentă asupra evoluției latinei (*Le latin médiéval*, de Pascale Bourgain în colaborare cu Marie-Clotilde Hubert, Brepols, 2005), în subcapitolul dedicat conjugării verbelor în latina tîrzie și în romanică, regăsim același tip de explicații și, mai ales, aceleași exemple citate mai sus. Pornind de la observația că verbul își păstrează relativ bine conjugarea (față de declinarea substantivului), autorii consideră că apariția timpurilor compuse active ale perfectului trebuie căutată în secolul al VI-lea. Chiar dacă *habere* + p.p.p. este o construcție mult mai veche, pînă în acea epocă ea ar fi avut doar sensul de stare obținută. Abia spre sfîrșitul secolului al VI-lea „la tournure apparaît comme un **outil grammatical**, un vrai passé composé : chez Grégoire de Tours, *episcopum inuitatum habes* ‘tu as invité l’évêque’ (*Vit. patr.* 3, 1), en discours direct ; mais également dans une narration, *causas pauperum exosas habebat* ‘il

détestait la cause des pauvres' (*Hist.* VI, 46)" (Bourgain și Hubert 2005, p. 35). Dacă primul exemplu este ușor de recunoscut, în al doilea caz putem afirma că verbul *habebat* (conjugat la imperfectul indicativului, nu la prezent) are sensul de „a considera ca (drept), a ține de”, în timp ce *exosas* este un adjectiv (v. Gaffiot 2000 s.v. *exosus*). În aceste condiții, traducerea „considera detestabilă cauza săracilor” este mai potrivită. Observația autorilor, referitoare la argumentul definitiv al gramaticalizării: absența acordului, ar avea o importanță decisivă dacă ar fi însoțită de argumente concrete⁵. Din păcate, cercetările mai vechi sau mai noi nu au putut selecta exemple convingătoare pentru a susține această afirmație. În textele comentate în lucrarea amintită, am găsit totuși exemple de perfect analitic, care se disting prin claritate și raritatea lor. Se pune însă problema cronologiei acestor texte care aparțin secolelor al VIII-lea și al IX-lea, adică perioadei ulterioare nașterii limbilor romanice, când latina nu mai era o limbă vorbită. Prin urmare, nu putem să le cităm ca mărturii sigure ale unei evoluții în latină, ci, mai curînd, ca exemple dintr-o latină scrisă, dar supusă influenței indirecte (prin intermediul romaniceii) a limbii vorbite.

Astfel, în latina merovingiană din *Liber historiae Francorum* (în jurul anului 730), găsim exemplul:

*Qui respondit cum caccino dicens : 'Mentitos uos ! delerare formidatis cum Chlothario uobiscum habere dicitis, quia nos eum mortuum **auditum** esse **habemus**'.*

„Il répondit avec un rire moqueur : ‘Vous avez menti ! Vous radotez en disant que vous avez Clotaire avec vous, car nous avons entendu dire qu’il était mort’.” (Bourgain și Hubert 2005, p. 165).

Dovada incontestabilă o primim de la Adémar de Chabannes care, în cartea sa *Chronicon*, rescrie același text, în secolul al IX-lea, dar într-o latină mai „elevată”, echivalînd forma perifrastică cu perfectul sintetic:

*Qui respondit cum cachinno dicens : 'Mentitos uos ! deliratis cum Clotarium uobiscum habere dicitis, quia nos eum mortuum **audiuimus**'.*

În bogata antologie de texte clasice și tîrzii (din secolul al II-lea a.C.n. pînă în sec. al X-lea p.C.n.) culese și comentate de Maria Iliescu și Dan Slușanschi, cu titlul *Du latin aux langues romanes*, construcția *habeo*

⁵ „La tendance à ne pas accorder le participe passé, mais à le laisser au masculin singulier, qui apparaît déjà chez Grégoire de Tours ou ses copistes, est une étape supplémentaire.” (Bourgain și Hubert 2005, p. 35).

+ participiu perfect pasiv este foarte puțin reprezentată. Autorii stabilesc o legătură cu perfectul compus⁶ din limbile romanice într-un singur caz: *Capitulaire de uillis. Capitulare de uillis* (IXe s.) *Volumus ut uillae nostrae, quas ad opus nostrum seruiendi institutas habemus, sub integritate partibus nostris deseruiant et non aliis hominibus.*

„Nous ordonnons que nos domaines que nous avons organisés pour approvisionner notre cour, servent entièrement à satisfaire nos besoins et non pas ceux d'autres personnes.” (Iliescu și Slusanski 1991, p. 277).

Cu toate acestea, *institutas* poate avea, în acest context, valoare de stare obținută. Chiar dacă este co-referință între subiectul lui *habere* și agentul lui *institutas*, nu avem în frază alte elemente (adverbe temporale) capabile să precizeze fără echivoc anterioritatea acțiunii exprimate prin *instituere* față de prezentul locutorului. Sensul „Vrem ca proprietățile noastre, pe care le avem (în starea de a fi) organizate pentru a ne aproviziona [...]”, pentru locutorul acelei epoci, nu poate fi exclusă.

Precizăm că aceeași construcție, avînd, de asemenea, co-referință, dar un sens contextual diferit, apare deja în latina clasică:

Cic., *Fam.* 5, 12, 10, 4

Tu interea non cessabis et ea quae habes instituta perpolies nosque diliges.

„En attendant, n'est-ce pas ? tu ne resteras pas inactif, tu achèveras de polir ce que tu as sur le métier, et tu ne cesseras pas de m'aimer.” (Constans 1978, p. 164).

În consecință, remarcăm faptul că ampla culegere semnată de Maria Iliescu și de Dan Slușanschi dovedește că frecvența construcției cu sens temporal este foarte redusă în latină, sensul ei rămînînd ambiguu în perioada de trecere de la latina tîrzie la limbile romanice.

În culegerea intitulată *Sermo uulgaris latinus. Vulgärlateinische Lesenbuch*, Halle/Saale, Max Niemeyer Verlag, 1951, Gerhard Rohlfs reține două exemple în categoria „*habere mit dem Part. Perf.*”, dar care nu prezintă un interes deosebit. Pe primul, *quas... institutas habemus* (*Capitulare de uillis*), l-am comentat mai sus. Cel de-al doilea nu face decît să confirme supoziția noastră referitoare la confuzia de natură sintactică și morfologică între *habeo* + p.p.p. și *habeo* + substantiv (la acuzativ). Considerăm că Gerhard Rohlfs s-a grăbit cînd a văzut construcția *habeo* + p.p.p. în următorul exemplu:

⁶ „Passé composé roman ; à remarquer l'accord du participe avec l'objet qui précède” (Iliescu și Slusanski 1991, p. 276, nota 3).

Vitae Patrum VI, 2, 8

*Qui dixit ei : Quia uir eius **habuit depositum** cuiusdam, et mortuus est non loquens, et non dixit ubi posuit illud, et uult dominus **depositi** accipere eam et filios eius in seruitutem.* (apud Rohlfs 1951, p. 47).

Depositum, i este substantiv, cu sensul „dépôt consignation”: *aliquid in deposito habere* (Dig.) „avoir qqch. en dépôt” (v. Gaffiot 2000 s.v. *depositum*).

Ultima lucrare la care ne oprim este celebrul *Manuel du latin chrétien* (1955) al lui Albert Blaise, adevărată gramatică a limbii latine, care surprinde particularitățile limbii autorilor creștini (deci, târzii). În capitolul special dedicat *Formelor perifrastice*, deși se precizează că *habeo* + p.p.p. „are adesea valoarea unui perfect”, totuși „putem încă spune că se exprimă un prezent realizat” (Blaise 2000, p. 118-119), precum în următoarele două exemple, pentru care autorul propune traduceri diferite:

Aug., *Conf.* 4, 14

[...] *cuius etiam capillos tu, Domine, **numeratos habes** [...].*

„[...] căruia i-ai numărat firele de păr”;

„[...] Dumnezeu îi are prezenți în memoria sa”.

Hier., *Ep.* 26, 1

[...] *ea uerba quae ex Hebraeo in Latinum **non habemus expressa** [...].*

„[...] pe care nu le-am tradus”;

„[...] traducerea noastră prezintă acum această particularitate”.

Chiar dacă A. Blaise crede că „ideea de trecut este dominantă” (Blaise 2000, p. 119) în pasajul următor, în ce ne privește, vom păstra rezervele exprimate deja mai sus:

Aug., *Serm.* 37, 17

[...] *metuo **ne ibi uos habeam fatigatos** [...].*

„[...] mă tem să nu vă fi obosit cu aceasta (cu această prezentare)” (fără îndoială „am în fața mea un auditoriu obosit”, dar mai ales „v-am obosit adineauri”) (Blaise 2000, p. 119).

În fața acestor deducții logice și legitime, ne întrebăm dacă un cumva *ibi* vrea să spună „în acel moment (al expunerii)”, ceea ce ar schimba sensul frazei în: „mă tem să nu fiți obosiți (tocmai) în acel moment al prezentării mele (chiar dacă eu sînt cauza logică a stării voastre de oboseală).

Aceleiași categorii de verbe care denotă o stare psihică îi aparține și exemplul:

Aug., *Serm.* 211, 2

[...] *si Dominum iratum haberes*

„[...] să-l fi supărat, dacă l-ai fi supărat pe Domnul” (supoziție în trecut, mai degrabă decât ireal în trecut)” (Blaise 2000, p. 119).

Concluzie

Cercetarea construcției *habeo* + participiu perfect pasiv, pornind de la observațiile făcute de unii dintre cei mai importanți cercetători ai latinei târzii ne permite o reflecție mai amplă asupra condițiilor de evoluție a latinei spre limbile romanice. Desigur, nu ne-am propus formularea unui răspuns definitiv în această chestiune care necesită nu numai cunoștințe precise și exhaustive, ci și o enormă capacitate de sintetizare a datelor lingvistice și de punere a lor într-o relație corectă cu datele socio-culturale și istorice. Totuși, propunem o viziune mai dinamică asupra latinei, ca limbă în permanentă evoluție. Cele două tendințe: cea de a confunda, timp de secole, limba latină cu varianta ei clasică, precum și cea de a o considera în ziua de azi o limbă „moartă”, pun accentul pe linia de demarcație dintre limba de origine și idiomurile care au luat naștere din ea. Contrar acestui decupaj mult prea net, vrem să schimbăm perspectiva și să susținem ideea că, între diferitele etape ale latinei și stadiul limbilor romanice este vorba de continuitate pe toate planurile. Din această perspectivă, nu mai avem nevoie să vorbim de *tranziție* între două faze diferite, ci de o permanentă evoluție, care reprezintă însăși schimbarea oricărei limbi, inclusiv în ziua de azi. Grație deviațiilor de la normă (sau, mai curînd, de la ceea ce s-a convenit ca fiind normă într-o anumită epocă), sistemul avansează și trebuie să se reformeze. Conform principiului solidarității, schimbările care apar, în timp, într-o formă lingvistică provoacă mutații la alte niveluri, într-o mișcare continuă în diacronie. În aceste condiții, precizarea cu exactitate a momentului apariției unui fenomen prin care o formă mai veche este înlocuită cu una mai nouă devine un demers complex, dar fără limite precise.

Bibliografie

BLAISE, Albert 2000, *Manual de latină creștină*, Traducere de George Bogdan Țâra, Timișoara, Editura Amarcord.

BOURGAIN, Pascale și HUBERT Marie-Clotilde 2005, *Le latin médiéval*, coll. « L’atelier du médiéviste », 10, Thournout, Brepols.

GAFFIOT, Félix 2000, *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français*, Nouvelle édition revue et augmentée sous la direction de Pierre Flobert, Paris, Hachette.

GRANDGENT, C. H. 1907, *An Introduction to vulgar latin*, Boston, D.C. Heath & Co., Publishers.

HAADSMA, R. A. și NUCHELMANS, J. 1963, *Précis de latin vulgaire*, Gröningen, J. B. Wolters.

HERMAN, Joseph 1967, *Le latin vulgaire*, Paris, Presses Universitaires de France.

- 1998, „La chronologie de la transition : un essai”, in *La transizione dal latino alle lingue romanze*, Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14-15 giugno 1996, József Herman et Luca Mondin (éds.), Tübingen, Max Niemeyer Verlag, p. 5-26.

ILIESCU, Maria și SLUSANSKI, Dan (éds.) 1991, *Du latin aux langues romanes*. Choix de textes traduits et commentés (du IIe siècle avant J.C. jusqu'au Xe siècle après J.C.), Gottfried Egert Verlag, 1991.

ROHLFS, Gerhard 1951, *Sermo ulgaris latinus*. Vulgärlateinisches Iesenbuch, Zusammengestellt von Gerhard Rohlfs, Halle/Saale, Max Niemeyer Verlag.

VÄÄNÄNEN, Veikko 1981, *Introduction au latin vulgaire*, Troisième édition revue et augmentée, Paris, Klincksieck.

Surse

Constans 1978 = Cicéron, *Correspondance*, tome II, texte établi et traduit par L.-A. Constans, cinquième tirage, Paris, Les Belles Lettres, 1978.

Ernout 1961 = Plaute, tome VII, *Trinummus, Truculentus, Vidularia*. Fragmenta, texte établi et traduit par Alfred Ernout, deuxième édition revue et corrigée, Paris, Les Belles Lettres, 1961.

Ernout 1972 = Plaute, tome VI, *Pseudolus, Rudens, Stichus*, texte établi et traduit par Alfred Ernout, quatrième tirage, Paris, Les Belles Lettres, 1972.